

ВІДЧУЖЕННЯ ПРАЦІ В СИСТЕМІ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ ТРУДОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ

Д. П. БОГИНЯ,
д-р екон. наук, професор

DEM'YAN P. BOGYNIA,
Ph.D. in Economics, professor

Abstract. Estranged Labour as Factor of Formation of Labour Mentality.

Analysing the issue of estranged labour, the author sees "labour mentality" as being formed by a number of determinants. These are the level of socio-economic development; socio-demographic status and socio-psychological characteristics of the population; and individual's potential for creative work. The problem of estranged labour is seen as an important issue in the formation of a qualitatively new labour mentality.

Формування ринкових відносин у нашій країні обумовлює не тільки трансформацію соціально-економічного середовища, але й визначає перебудову трудового менталітету населення у певному напрямі – наближення до трудової свідомості ринкового типу з орієнтацією на конкурентоспроможність. Розуміння цього поступово знаходить своє місце у поглядах політиків та науковців, оскільки однією з перешкод у прискоренні ринкових реформ визнається "феномен" українського трудового менталітету.

На думку автора, **національний трудовий менталітет узагальнено відображає рівень трудової свідомості суспільства та його соціальних груп щодо сприйняття сенсу трудової діяльності, віддзеркалює потреби, інтереси та ціннісні орієнтації населення, якими зумовлюються спонукальні мотиви певної трудової поведінки на ринку праці.** З метою комплексної оцінки трудового менталітету доцільно, на нашу

думку, розглядати дану категорію через систему певних чинників (див. схему 1).

Проблема якісного оновлення українського трудового менталітету, який формувався протягом тривалого часу і під впливом певних історичних, політичних, економічних, географічних та інших чинників, дуже непроста й багатогранна, проте її розв'язання має пряме відношення до подолання масового відчуження працівників від трудової діяльності¹. Однак теоретичний і практичний зв'язок цих проблем часто випадає з поля зору вітчизняних економістів, оскільки тривалий час дослідженням такого напрямку заважав ідеологічний прес. В кращому випадку ця проблема ставала об'єктом досліджень істориків, соціологів та філософів.

Сьогодні все більше стає зрозумілим, що гарантом успіху розпочатих в Україні ринкових перетворень має бути, насамперед, пробудження трудової активності громадян, реалі-

Схема 1

зація та розвиток трудового потенціалу в інтересах зростання добробуту кожного, а отже, й країни в цілому. На тлі перехідного періоду, в умовах економічної та духовної кризи, масового безробіття стихійно відбуваються зовсім інші, протилежні явища, які засвідчують поглиблення процесів відчуження працівників від трудової діяльності, негативно відбиваються на трудовій свідомості і надовго в ній закріплюються.

Фахівці спостерігають, як з невідворотністю, часом досить гострою і трагічною, руйнуються трудові цінності, погіршується якість трудового потенціалу, що, безумовно, матиме масштабні наслідки стосовно стану свідомості населення та стану економіки, якщо не станеться радикального зламу негативних тенденцій. Звідси виникає нагальна потреба осмислення всієї повноти кризи праці, яка за своїм змістом знаходить концентрований вираз у процесі відчуження працівника від трудової діяльності. Саме розв'язання проблеми

відчуження уявляється, на нашу думку, похідною у побудові концепції якісного оновлення трудового менталітету.

Як відомо, термін "відчуження" вперше застосований в середні віки у богословії та філософії, а також у класичній філософії Стародавньої Греції. Через призму сучасної психології у словнику під редакцію А. Петровського та М. Ярошевського наводиться таке тлумачення даного терміна: "Відчуження (у психології) – прояв таких життєвих відносин суб'єкта зі світом, за яких продукти його діяльності, він сам, а також інші індивіди і соціальні групи, будучи носіями певних норм, настанов і цінностей, усвідомлюються ними як протилежні йому самому (від несхожості до неприйняття і ворожості). Це виявляється у відповідних переживаннях суб'єкта: почуттях відособленості, самотності, відторгнення, втрати Я"². Соціологічний словник тлумачить поняття відчуження дещо по-іншому: "Відчуження – відчуття індивидуу-

мом відчуженості від ситуації, групи, культури"³.

Перш ніж розглянути розуміння цього терміна з позицій економічної науки, слід зазначити, що до останнього часу факти відчуження від трудового процесу не знаходили належного відображення в науково-економічній літературі, оскільки вважалося, що загальнодержавна власність на засоби виробництва знімає цю проблему автоматично. Звичайно, такий погляд панував за командно-адміністративної системи, в межах існуючої у той час ідеології.

Відповідно до соціальних та політичних замовлень у сфері наукового аналізу проблем праці проводилися й відповідні дослідження. Переважно це були дослідження діалектики соціально-економічних функцій праці, які породжували догматичні висновки про можливість створення гармонічних умов розвитку особистості та перетворення праці у першу життєву потребу *лише за умов соціалізму*. У наукових джерелах за радянських часів наголошувалося, що в умовах капіталістичного способу виробництва праця є вимушеною, наймані працівники виконують вимоги власників капіталу, тому праця може розглядатися лише як засіб для існування, чим пригнічується та подавляється головна суттєва риса трудової свідомості людини – прагнення до творчої діяльності, самореалізації у праці.

Термін "відчуження" в енциклопедичних словниках радянських часів трактувався таким чином: "Відчуження – об'єктивний соціальний процес, який притаманний класовому антагоністичному суспільству і характеризується перетворенням діяльності людини і її результатів у самостійну силу, що панує над ним і ворожа йому. Джерела – в антагоністичному розподілі праці і приватній власності; знаходить вираз.. у перетворенні особистості в об'єкт експлуатації і маніпулювання з боку панівних класів і

груп; відображається певним чином у свідомості індивіда (сприйняття соціальних норм як чужих і ворожих, почуття самотності, апатії тощо). Набуває найбільш гострих форм за умов капіталізму. Соціалізм знищує корінні джерела відчуження"⁴.

Уявляється, що така офіційна думка була нічим іншим, ніж результатом безумовного прийняття помилкових висновків К. Маркса про те, що з ліквідацією приватної власності остаточно зникає відчуження праці. Принципово не погоджувались з таким марксистським баченням коренів відчуження (приватна власність) та методів їх подолання (ліквідація приватної власності), справедливо буде підкреслити вагомий внесок К. Маркса у системне дослідження проблеми відчуження праці саме з економічної точки зору.

Сьогодні важко заперечувати той факт, що погляди багатьох учених розвиваються саме у руслі запропонованої К. Марксом концепції відчуження, яку викладено у його працях "Економічно-філософські рукописи 1844 року" та "Німецька ідеологія". Зауважимо, що до К. Маркса ідеї стосовно проблеми відчуження висловлювали мислителі Ж. Ж. Руссо, К. Гельвецій, Г. Гегель, Л. Фейєрбах, проте їхні думки в своїй основі мали ідеалістично-філософське спрямування.

Розмірковуючи про відчуження праці у "Німецькій ідеології", К. Маркс зауважує, що "це закріплення соціальної дійсності, це консолідування нашого власного продукту в якусь речову силу, яка панує над нами, виходить з-під нашого контролю, іде в розріз з нашими очікуваннями і зводить нанівець наші розрахунки...". Виходячи з концепції К. Маркса, відчуження – це процес, при якому від людей "як членів" тих чи інших суспільних груп відокремлюються результати їхньої діяльності, вона сама, а також ті здібності

і сили, котрі цю діяльність зробили можливою та реалізували. На думку К. Маркса, відчуження у широкому розумінні охоплює своїми наслідками увесь соціальний організм, включаючи економічну свідомість, політику, соціальну психологію, мораль, філософію, релігійну свідомість та методологію науки⁵.

Такий підхід (до речі, він не втратив актуальності і сьогодні) підвів Маркса до визначення відчуження як загальносоціальної категорії обернено спрямованої дії, яка пригнічує, руйнує, спустошує особистість⁶. К. Маркс був твердо переконаний у *неминучості усунення відчуження від трудової діяльності (і похідних від нього форм відчуження) через знищення приватної власності на засоби виробництва*. Проте реальна практика життя не підтвердила правильність такого висновку, про що свідчить досвід колишнього Союзу РСР, у тому числі України. Відмова від приватної власності не тільки не ліквідувала відчуження праці, а більш того, у масштабах гігантського усупільнення засобів виробництва воно набуло масового характеру. На цьому питанні більш детально ми зупинимось в подальшому аналізі проблеми відчуження на етапі транзитивної (перехідної) економіки. Отже, *не варто вишукувати корені відчуження працівника від трудової діяльності виключно у формах власності*.

Немарксистські концепції відчуження праці, які одержали розвиток у другій половині ХХ-го сторіччя, підходять до розкриття окресленої проблеми з іншого боку, за своєю сутністю вони відзначаються різноманіттям підходів. Їх центральні ідеї стали синтезом положень філософських, економічних, соціологічних, психологічних наук.

Серед авторів зарубіжних концепцій відчуження заслуговують викремлення праці таких західних філософів, як Е. Фромм, Ю. Хабер-

мас, Г. Маркузе, соціологів М. Вебера, Т. Веблена, Е. Дюргейма. Особливістю їх концептуального бачення є прагнення розв'язувати проблему відчуження з гуманістичних позицій, виходячи з погляду на працівника як на центральну фігуру виробництва. При цьому відчуження часто розглядається як результат спустошення людини наукою і технікою, бюрократією, що зростає, впливом урбанізації, поширенням підприємств-гігантів тощо.

Деякі зарубіжні соціологи та соціальні психологи намагаються поняття "відчуження праці" застосувати емпірично. Це стосується, наприклад, книги Р. Блоунера "Відчуження і свобода", де він розглядає існуючі концепції та доходить висновку, що "відчуження" часто спрацьовує в умовах безвладдя, відсутності моральних цінностей та норм. Прискоренню процесів відчуження праці сприяв, на його думку, перехід від традиційного ремісничого виробництва до фабричного, тобто обмеження участі працівника у створенні кінцевого продукту праці.

Протягом останнього десятиріччя в Україні та інших країнах СНД питання відчуження в сфері праці з різною мірою глибини розглядалися такими авторами, як Л. Абалкін, І. Беляєва, Б. Воронцов, Г. Горланов, Ю. Давидов, Г. Дмитренко, С. Ковальов, С. Мочерний, І. Нарський, Т. Ойзерман, В. Томашкевич, О. Пахомова, М. Семікіна, В. Юрчишин, К. Кривенко, В. Чернишук та ін. Певні наукові розробки з названих питань в останні роки зроблені автором даної статті⁷.

Чимало науковців, порушуючи проблему відчуження з економічних позицій, намагаються побачити в ній першоджерело сучасної кризи. Зокрема, на це вказує В. Юрчишин. Розглядаючи відчуження, він має на увазі, насамперед, "повне відчуження працівників від засобів виробниц-

тва і результатів своєї праці, а по відношенню до селян – і від землі”⁸. Інші дослідники, зокрема Г. Дмитренко, пов’язують зниження мотивації до ефективної праці, насамперед, з відчуженням працівника від результатів праці⁹.

Деякі інші економісти, наприклад, К. Кривенко і В. Чернишук формують сутність поняття “відчуження праці”, розглядаючи процеси трудових відносин у поєднанні з відносинами власності:

1) відокремлення від виробника об’єктивних моментів праці – засобів виробництва і землі;

2) з’єднання праці з засобами виробництва через систему найму або іншу форму економічного або позаекономічного примусу;

3) примусове витіснення виробника з процесу праці як єдиного джерела до життя, проявом якого є безробіття;

4) потворний вплив поділу праці на розвиток особи;

5) відчужене ставлення виробника до праці та її продукту;

6) відокремлення від виробника продукту його праці, втрата права власності на цей продукт¹⁰.

Перелічені положення цінні тим, що вказують можливі причини відчуження праці, проте вони ще не дають уявлення про сутність цього феномена. Слід також підкреслити, що жорстку прив’язку “відчуження” до відносин власності чимало вчених вважають дискусійною.

Стосовно останнього уявляється доцільним зупинитись на позиції російських вчених І. Беляєвої, Г. Буличкіної, І. Молоканової¹¹. На їх погляд, саме відчуження працівників від трудового процесу обумовило кризу праці, яка на поверхні явищ проявляє себе як масова втрата інтересу до продуктивної праці. Автори наголошують: “Відчуження людини

від процесу праці, всупереч поширеному стереотипу, не тотожне, і, більш того, не може бути зведене до її відчуження від засобів виробництва і результату (продукту) її праці... Причини, які зумовлюють кризу, можуть бути найрізноманітнішими, а вихід з неї зовсім не обов’язково пов’язаний із зміною відносин власності”. Свого часу на це, зокрема, справедливо звертав увагу російський економіст Є.Торкановський, вважаючи, що відчуження працівника від інтересів підприємства поглиблюється не стільки відсутністю у нього власності на засоби виробництва, скільки такими чинниками, як: втрата чіткої системи нормування праці та оцінки трудових показників і результатів праці, системи стимулювання за досягнення найкращих показників роботи; недосконалість системи розподільчих відносин; відсторонення працівника від участі в управлінському процесі; збіднення змістовності праці, її монотонність, одноманітність; несприятливий психологічний “клімат” на підприємстві, існування несправедливої (на погляд працівника) системи пільг, конфронтація у відносинах між трудовим колективом та адміністрацією та ін.¹²

Синтезуючи різні підходи до визначення якісних категоріальних характеристик названої проблеми, можна зробити висновок, що руйнування інтересу до праці у трудовій ментальності зумовлюється багатьма причинами відчуження, які перешкоджають реалізації тих чи інших потреб працівника. Дотримуючись такого підходу, соціолог О. Пахомова трактує відчуження від праці таким чином: це “такий стан суб’єкта, при якому трудова діяльність в тій чи іншій мірі втрачає для нього можливість задовольняти його потреби”¹³.

Окреслені вище концептуальні підходи вітчизняних і російських авторів, безумовно, мають свій сенс (хоча інколи суперечать один одно-

му), проте вважаємо за необхідне уточнити визначення терміна "відчуження від праці" з економічної точки зору: *відчуження працівника від праці – це, обумовлена певними об'єктивними соціально-економічними умовами, втрата працівником інтересу до трудової діяльності, яка перестала бути ефективним засобом задоволення його потреб.*

У той же час зауважимо, що відчуження від праці руйнує поєднання суб'єкта і об'єкта праці, гармонійну цілісність трудової діяльності і життя людини. Внаслідок цього виникає трудова апатія, відбувається втрата професіоналізму як результат незацікавленості у підвищенні кваліфікації, знижується трудова активність, ефективність праці, якість продукції, стає фактом недотримання трудової і технологічної дисципліни та інші атрибути відчуження, які переконливо характеризують послаблення трудової мотивації. Відчуження від результатів праці обумовлює знецінення орієнтацій трудової свідомості на інтенсивну, високопродуктивну працю, значна частина працівників за своєю ментальністю починає надавати переваги одержанню доходів іншим, більш легким шляхом, з найменшими трудовими зусиллями, частіше всього поза виробничою сферою. Виходячи з цього, забезпечення ефективності праці вимагає підвищення мотивації трудової діяльності працівників, що неможливо без усунення причин масового відчуження в економіці.

Усупереч відомій схемі міркувань К.Маркса та його прибічників вважаємо, що подолання відчуження від праці в умовах України не слід вирішальною мірою пов'язувати виключно з тими чи іншими формами власності, оскільки причини відчуження можуть бути різноманітними, переважно пов'язаними з фактами масового відчуження від результатів праці. Найбільш це характерно для пере-

ломних часів існування будь-якого суспільства незалежно від його соціально-економічної орієнтації.

Водночас, уявляється, що глибинні корені відчуження можуть мати відмінності на різних етапах економічного розвитку країни. На тлі сучасної економічної кризи, падіння рівня життя більшості населення джерелом масового відчуження працівників від продуктивної праці є, на нашу думку, *вкрай низька ціна робочої сили.*

До речі, останнє обумовлено не тільки сучасними матеріальними труднощами періоду ринкової трансформації економіки, але й комплексом історичних, соціально-економічних та політичних чинників. Як відомо, традиційно низька ціна робочої сили в Україні на тлі всеохоплюючої економічної кризи сьогодні стала нижче її реальної вартості. Внаслідок цього стають неможливими: по-перше, просте відтворення робочої сили; по-друге, повна реалізація робочої сили, її потенційних можливостей у процесі трудової діяльності; по-третє, подальший розвиток робочої сили як сукупної здатності до праці у напрямі підвищення дії конкурентоспроможності. Одночасно зауважимо, що відзначені обставини свідчать про тісний взаємозв'язок відчуження праці з проблемою експлуатації робочої сили в умовах сучасного переходного періоду.

У недалекому минулому більшість радянських учених, виходячи з догматів так званого "чистого капіталізму", стверджувала, що капіталізм і експлуатація нероздільні, а соціалістичні виробничі відносини цілковито позбавлені цього зла. У період "перебудови" цей підхід був замінений на абсолютно протилежний. Переважна більшість науковців кон'юнктурно стверджує, що саме в умовах сучасного капіталізму експлуатація відсутня, тоді як соціалізму вона була притаманна повною

мірою. При цьому висновки було зроблено, базуючись на розрахунках питомої ваги заробітної плати у ВВП (за оцінками фахівців, вона становила у США – 60, а в колишньому СРСР – близько 40%. Оцінка питомої ваги особистого споживання у ВВП капіталістичних країн коливалася від 56 до 76%, а в колишньому СРСР сягала лише 45%)¹⁴.

Зрозуміло, що крайнощі в концептуальних підходах не могли і не можуть надати необхідної наукової глибини розробленню проблеми експлуатації. Певна річ, у економістів немає сумнівів, що експлуатація як соціально-економічне явище виникає тоді, коли робоча сила функціонує в умовах нееквівалентного обміну, а праця оплачується за ціною, що не відповідає реальній вартості її результатів і не забезпечує найманому працівнику необхідних умов для нормального відтворення його робочої сили в процесі стрімкого зростання інтенсивності праці. Експлуатація також може виникати і внаслідок різних форм дискримінації працюючих (за статтю, віком, національністю тощо).

Водночас, розглядаючи проблему експлуатації, треба мати на увазі, що впродовж ХХ ст. у країнах із розвинутою ринковою економікою були досить різноманітні трансформовані форми відносин між основними суб'єктами суспільного виробництва, змінилася загальна соціальна структура зв'язків і механізмів узгодження економічних інтересів. Ретроспективний аналіз свідчить, що на уламках економічної моделі, що ґрунтувалась на ліберально-ринкових відносинах, виникли могутні суспільні регулятивні механізми, які виявилися потенційно спроможними приборкати примітивно дикі форми експлуатації праці капіталом.

Наполеглива й активна боротьба працівників у поєднанні з процесами загальної демократизації суспільного життя призвела до того, що в умо-

вах цивілізованої ринкової економіки виник гнучкий і реально контрольований громадськістю механізм соціально-справедливого перерозподілу суспільного багатства між різними верствами населення. В цих умовах держава (її інститути, ресурси тощо) почала об'єктивно виступати вже не лише органом волевиявлення "сукупного капіталіста", а трансформувалася на "комітет", який гарантував оптимальне узгодження інтересів усіх соціальних верств суспільства. Держава взяла на себе виконання надзвичайно важливої функції – стала надійним гарантом у процесі суспільної гармонізації й досягнення консенсусу в соціальному діалозі різних політичних сил.

Ігнорування фундаментальних методологічних підходів у дослідженні сучасних проблем експлуатації праці багато в чому пов'язане із недостатнім теоретичним осмисленням загальної проблеми вартості. Це призводить до того, що у питанні визначення вартості такого специфічного товару, як робоча сила досі переважає несистемний, поверховий підхід до застосування основних положень трудової теорії вартості й теорії граничної корисності. Відповідно до трудової теорії витратність як базова компонента вартості робочої сили означає, що величина вартості цього специфічного товару визначається інтегрованими обсягами благ і засобів, які об'єктивно необхідні для задоволення життєвих потреб, відтворення трудового потенціалу її носія.

Перелічені вище обставини призводять до виключення особистості працівника із трудового процесу, тобто він свідомо чи несвідомо виходить з нього, втрачаючи якість індивідуального трудового потенціалу. Це дає підстави передбачити появу граничної форми прояву відчуження від трудової діяльності – *відчуження працівника від власної робочої сили* (звичайно, у суспільній формі).

Слід зауважити, що більшість населення нашої країни до останнього часу суперечливо оцінює політику роздержавлення і приватизації колишньої суспільної власності. У цьому зв'язку доцільно навести дані всеукраїнських представницьких опитувань, проведених фірмою "Соціс" спільно з Інститутом соціології НАН України та фондом "Демократичні ініціативи" в рамках проекту "Українське суспільство 1994–2001 рр.". Усього було опитано 1800 респондентів у віці від 18 років. Опитування показали, що більшість респондентів (52%) негативно висловились щодо приватизації великих підприємств, а скоріше позитивно підтримали її 18%. У той же час майже третина опитаних (30%) не визначили своєї позиції з цього питання. Характерно, що стосовно приватизації малих підприємств кількість респондентів розподілилась так: 58% респондентів висловились позитивно за приватизацію малих підприємств і всього 19% – негативно. В той же час 23% респондентів свого ставлення не визначили (див. діагр.1).

Багаторічне панування державної власності в нашій країні, як відомо, в

реальності призвело до своєрідної форми відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва і результатів праці, що підірвало їх зацікавленість у підвищенні ефективності виробництва і продуктивності праці¹⁶. Однак головне, на наш погляд, полягає не тільки в цьому. Основною причиною фактичного відчуження працівників від засобів виробництва було те, що трудові колективи, незважаючи на формально задекларовані конституційні права, реально були повністю усунуті від управління навіть тією частиною державної власності, яка закріплювалась за даним підприємством, а також від участі в розподілі одержаного доходу.

Саме на цій основі трудящі, зайняті на державних підприємствах, реально перетворились в найманих працівників держави і вимушені були продавати їй свою робочу силу. В цьому зв'язку теоретичні конструкції, які пов'язували величину заробітної плати виключно з обсягом національного доходу суспільства і пропорціями його розподілу, лише приховували факт нееквівалентного обміну робочої сили, зайнятої на державних підприємствах, на грошову

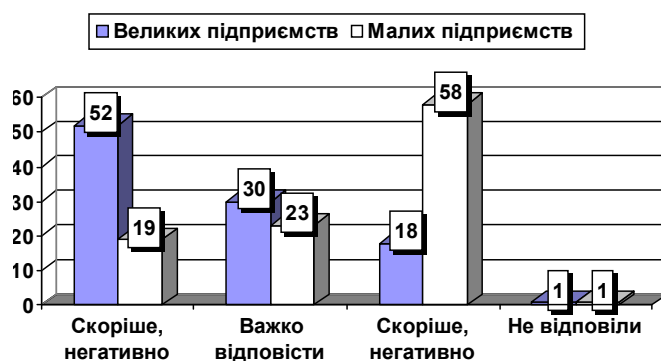
заробітну плату, занадто низьку порівняно не тільки з розвинутими, але навіть і з багатьма слабо-розвинутими країнами. Рівень оплати праці, що склався, не виконував жодної із своїх функцій, природно, він не міг служити серйозним стимулом підвищення ефективності суспільного виробництва.

Водночас, у зв'язку з визначенням різних аспектів проблеми відчуження, необхідно підкреслити: якщо робоча сила не є товаром, не має вартості, то відсутня об'

Діаграма 1

Ставлення населення до приватизації

Розподіл відповідей на запитання "Як Ви ставитеся до приватизації?", %¹⁵

ективна база заробітної плати, оскільки відмінності в кількості і якості затраченої праці, обумовлюючи необхідність і пропорції диференціації оплати праці окремих працівників, нічого не говорять про вихідну базу такої диференціації. Тим самим у науково-практичному аспекті виправдувався суб'єктивізм при визначенні величини необхідного продукту і повне свавілля при встановленні середнього рівня оплати праці, який розраховувався шляхом ділення залишку національного доходу на середньооспискову чисельність працівників, зайнятих на державних підприємствах. Очевидно, що навіть у тому випадку, коли працівники стають господарями своїх підприємств, а отже робоча сила нібито перестає бути товаром, необхідно враховувати вартість фондозиттевих засобів як об'єктивної основи оплати праці.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зробити висновок, що державно-бюрократична система господарства, яка базується на монопольному пануванні державної власності, за самою своєю природою є нерациональною, вона не забезпечує зростання продуктивності праці, економії ресурсів, підвищення якості продукції, задоволення потреб широких мас населення. Звертаючись до сучасних реалій формування ринкових відносин у нашій країні, можемо з впевненістю сказати, що задекларована мета роздержавлення і приватизації власності в Україні і переходу до цивілізованої ринкової моделі економіки буде досягнуто лише за подолання відчуження, підвищення ефективності праці і виробництва та підйому на цій основі реального життєвого рівня працівників.

Наслідки фактично існуючого відчуження праці в сучасних умовах катастрофічно згубні: одночасно зі зниженням трудової мотивації при відсутності адекватної винагороди за працю відбувається різке зниження

продуктивності праці, скорочення обсягів виробництва, погіршення трудової дисципліни, депрофесіоналізація, декваліфікація працівників, уповільнення темпів розвитку економіки в цілому. Ознаки таких руйнівних процесів очевидні, вони негативно відбиваються на трудовій mentalності, що підтверджують дослідження вітчизняних вчених та статистичні дані на державному і регіональному рівнях.

Ще на перших етапах ринкових перетворень в нашій країні економіст Н. Ветрова не випадково підкреслювала, що трудова мораль перестає орієнтуватися на суспільно значущі настанови та цілі: 71% опитаних працівників вважають, що праця як можливість виконання обов'язку перед суспільством для них не важлива, "зростає число працівників, які бажають отримувати більшу зарплату, витрачаючи зі свого боку мінімум сил і знань. Цій категорії працівників (до 23-25%) байдуже, що, як, навіть що робити, лише б платили. Особливе занепокоєння викликає той факт, що до цієї групи належить близько 34% працівників віком 20-30 років, 23% - віком 31-40 років"¹⁷.

Противагою відчуженню праці, на нашу думку, є, насамперед, розвиток інтересу працівників до ефективної трудової діяльності та розвитку конкурентоспроможності робочої сили. Виходячи з цього, виникає логічне питання: як забезпечити такий інтерес за сучасних умов? Практика перехідного періоду наочно свідчить, що передусім це стосується, по-перше, проблеми співвідношення економічного та позаекономічного примусу до праці, а по-друге - проблеми зміни ціннісних орієнтирів, якісної трансформації трудового mentalітету для мобілізації всіх творчих потенцій особистості та реалізації їх у праці.

Позаекономічний примус створює для роботодавця можливість підтри-

мувати якість трудового життя працівників лише на мінімально прийнятному рівні. Розвиток особистості приймається у розрахунок лише в тій мірі, в якій це зацікавлює власника засобів виробництва (звідси виходять знайомі державні концепції дешевої робочої сили). Саме домінування позаекономічного примусу в праці стає, на нашу думку, передумовою розвитку відчуження від трудового процесу. Ця ж причина, як уявляється, зумовлює обмеженість потреб та ціннісних орієнтацій ментальності працівника у сфері праці.

Першим кроком у подоланні відчуження має стати підвищення ціни робочої сили, далі – зміна методів управління людьми і виробництвом у напрямі від “технократичних” поглядів на працівника до гуманізації праці, посилення тенденцій “людських відносин” через участь персоналу в управлінні, власності, прибутках (нагадаємо, останнє визнається в теорії і практиці зарубіжного менеджменту основними напрямками ліквідації відчуження працівника від інтересів фірми).

В умовах сучасного надто низького рівня життя в Україні значна частина працівників орієнтується, безперечно, на матеріальні стимули, що не можна не враховувати, але при цьому не слід забувати, що матеріальні стимули є лише складовою загальною зацікавленості в ефективній праці. Ставлення до трудової діяльності, позитивна орієнтація ментальності на конкурентоспроможність породжується не лише матеріальними потребами, а цілою ієрархією різноманітних потреб та традицій, що обумовлюють особливості української ментальності з усіма їх відтінками у різних регіонах України.

Більш високий рівень розвитку економіки, безумовно, сприятиме поступовій зміні структури потреб, їх збагаченню, що, відповідно, створить підстави для адекватної зміни

структури та обсягу стимулів до праці (і навпаки). Звичайно, цей процес не може бути швидким, особливо з урахуванням інерційності мислення. Можна передбачити, що на етапі економічної стабілізації, в умовах підвищення рівня життя факти відчуження від трудового процесу стануть менш масовими за обсягом, але причини відчуження за своєю структурою матимуть ширший перелік (адекватно зміні потреб та ціннісних орієнтацій).

Виходячи з таких міркувань, на різних етапах ринкової трансформації економіки проблема відчуження та її впливу на трудову ментальність може мати свій особливий зміст та неоднакові шляхи вирішення. З огляду на викладене, механізм оновлення трудового менталітету має гнучко пов'язувати в єдину мотиваційну систему інтереси працівника з інтересами підприємства, інтересами держави, щоб обмежити та запобігти процесам відчуження від праці, реально задіяти трудовий потенціал суспільства та сприяти його розвитку.

Окреслена проблема, як показав аналіз, привертає увагу економістів своєю актуальністю та численними “білими плямами”. Проте залишаються нез'ясованими види, форми, кількісна та якісна оцінка відчуження. На наш погляд, найбільш адекватно її спроможна відобразити оцінка стану трудової мотивації, яка може виступати індикатором поширення відчуження від праці серед окремих груп та верств зайнятого населення. Зауважимо, що у вітчизняній літературі вже існують певні підходи до оцінки стану трудової мотивації за допомогою мотиваційного моніторингу, які поширюють уявлення економістів про особливості трудового менталітету працівників та напрями її трансформації в сучасних умовах.

Економічною наукою досі обмежено розглядалася проблема реаль-

ного ставлення працівника до своєї праці саме через призму трудової свідомості людини, оскільки такі питання вважалися предметом вивчення інших наук. Однак практично невідомими залишаються відмінності різних рівнів відчуження від трудової діяльності (а вони, безперечно, існують!), їх відображення на трудовому менталітеті. Пояснити це можна недостатнім вивченням дії комплексу різноманітних чинників – зовнішніх та внутрішніх, які обумовлюють особливості менталітету, інтелектуального потенціалу працівника. Проте погляди вчених стосовно цього неоднакові.

У широкому розумінні *внутрішні чинники* включають, зокрема, психологічний статус особистості, сукупність притаманних потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, емоційний стан, дію біоритмів, ступінь енергетичного забезпечення життя тощо. До *зовнішніх чинників*, як неординарно наголошують А. Шевченко, В. Полехін, крім відомих соціально-економічних, слід відносити і природні фактори, вплив різноманітних полів, космосу, галактичних та планетарних процесів, явищ, що відбуваються на сонці, на земній поверхні¹⁸.

До речі, висловлений вище напрям думок українських учених об'

ективно повертає нас до спадщини геніального нашого співвітчизника В. Вернадського, який розглядав *людство і природу в єдиному смислі, у вигляді натурсоціосистеми*¹⁹. В цьому ж контексті має сенс згадати також концепцію К. Левіна та інших психологів, згідно з якою поведінка людини є функцією цілісного "життєвого простору"²⁰, тобто людина в кожний окремий момент знаходиться у певній "тотальній мотиваційній атмосфері", яка опосередковано або прямо впливає на мотиваційне поле людини, визначаючи актуалізацію її потреб, трудову свідомість та дії в певній ситуації.

Таким чином, можна зробити загальний висновок, що недостатньо та помилково розглядати феномен трудового менталітету людини лише в межах соціальної форми, обмежуючись, як раніше, домінантою взаємодії продуктивних сил та виробничих відносин. Крім того, питання трансформації трудового менталітету в Україні сьогодні не можна не пов'язувати з проблемою подолання відчуження праці, яка залишається недостатньо вивченою і очікує спеціальних досліджень з боку економічної науки, системного, комплексного аналізу в руслі нової парадигми наукового мислення, у центрі якої – людина та її життя.

¹ Психология: Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., исп. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С. 260.

² Большой толковый социологический словарь (Collins). Т.1 / Пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 1999. – С. 539.

³ Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. 2-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1983. – С. 948.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т.3. – С. 32.

⁵ Нарский И.С. Отчуждение и труд: По страницам произведений К. Маркса. – М.: Мысль, 1983. – С. 112.

⁶ Богиня Д. Концептуальні підходи до визначення конкурентоспроможності робочої сили на ринку праці // Україна: аспекти праці. – 1999. – №6. – С. 3–8.

⁷ Богиня Д. Актуальні проблеми регулювання доходів і організації оплати праці на етапі трансформації економіки України // Україна: аспекти праці. – 2000 – №6. – С. 3–11.

⁸ Богиня Д. Трудовий менталітет в системі стратегічного розвитку України // Стратегія економічного розвитку України. – 2001. – №7. – С. 42–53.

⁹ Богиня Д. Стимули і антистимули розвитку трудового менталітету в сучасних умовах // Україна: аспекти праці. – 2001. – №3. – С. 3–10.

¹⁰ Юрчишин В. Методологічні аспекти реформування відносин власності // Економіка України. – 1993. – №2. – С. 24.

¹¹ Дмитренко Г.А. Механізм мотивації високопродуктивної

- ного труда в рамках системного управления трудовым коллективом. – К.: “Знание” УССР. – 1991. – С.50.
- ¹² Кривенко К., Чернишук В. Відчуження праці і його форми в перехідній економіці України // Наук. вісн. ВДУ. – 1998. – №12. – С. 29.
- ¹³ Беляева И.Ф., Булычкина Г.К., Молоканова И.А. Кризис труда и его последствия // Изменения в мотивации труда в новых условиях. – М.: НИИ труда, 1992. – С. 9.
- ¹⁴ Торкановский Е. Приватизация и внутрифирменное управление // Вопросы экономики. – М. – 1994, № 6. – С. 59.
- ¹⁵ Пахомова Е.И. Материальная заинтересованность работников и проблема отчуждения труда: Автореф. дис. ... канд. экон. наук. – М., 1993. – С. 9.
- ¹⁶ Див.: Соціально-економічний механізм регулювання ринку праці та заробітної плати. – К.: ІЕ НАН України, 2001. – С. 185–214.
- ¹⁷ За даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного фірмою “Соціс” спільно з Інститутом соціології НАН України і Фондом “Демократичні ініціативи” у межах проекту “Українське суспільство 1994–2001 рр.”. Опитано 1800 респондентів віком від 18 років і старше у 2001 р. // День. – 2001. – 13 листоп.
- ¹⁸ Необхідно відмітити, що в процесі такого відчуження в системі економічних відносин у країнах колишнього СРСР важливу роль відігравав суто психологічний момент: державна власність (особливо союзна), що включала виробничі фонди багатьох тисяч підприємств і вироблювану на них продукцію, настільки широке, багатопланове поняття, що вона сприймалась окремими працівниками і колективами як “нічиє” майно, і це слугувало психологічним виправданням безгосподарності, дрібних і великих розкрадань
- ¹⁹ Ветрова Н. Особливості впливу соціальних факторів на мотивацію праці у нових умовах // Економіка України. – 1994. – № 11. – С. 93.
- ²⁰ Шевченко А., Полехин В. Влияние внутренних и внешних факторов на развитие интеллектуальных способностей человека // Искусственный интеллект.: Матер. VIII междунар. конф. – Донецк: Ин-т проблем искусственного интеллекта НАН Украины, 1999. – С. 119–128.
- ²¹ Стойко С.М. Нова галузь науки – охорона біосфери та її завдання на Україні // Вісник АН УРСР. – 1973. – № 7. – С. 83.
- ²² Виллюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М: Изд-во МГУ, 1990. – С. 248.